

Csetri Lajos: Nem sokaság, hanem lélek

Csetri Lajos könyve 1986-ban, a Berzsenyi-évfordulón jelent meg, igen méltó megemlékezésül, de nem az alkalom szülöttéként. Hosszú évek kutatómunkája és megfontolása áll mögötte, egy tekintélyes tudósi pálya reprezentálója a tanulmánykötet. A kiadás időzítése technikai körülmény, mégis nyerhet — jó volna remélni — szemléletformáló jelentőséget. Olyan irodalomtörténeti eredmények minősítik ugyanis Csetri Lajos munkáját, melyek távolról sem szűken szakmai érdekek csupán, hanem a téma szélesebb közönységét érintenek — mégha ebben a formában nehezen fogják is elérhetni. És olyan gondolkodói-szemléleti erények, melyeket kivált évfordulós alkalmakkor könnyű feledni, noha irodalmi (köz)gondolkodásunkban mindenkor célravezető volna követni: a száraz szenvtelenségtől oly különböző józan elfogulatlanság, amit a sosem öncélú elméleti és módszerbeli következetesség támogat; a minden feszességtől megszabadult koncepcionális kiérlelttség, meg a vele járó világos tárgyszerűség és mérlegelő nyitottság, mely a könyvet oldott és elegáns, de lankadatlan figyelmet követelő olvasmánnyá teszi.

Amiként fedőlapján Berzsenyi halhatatlan szentenciája idézetből tanulmánycímme értelmeződik, a fedőlapok között is úgy adja át helyét az élethűségre és egyenértékűségre aspiráló illusztratív portréjelleg a sokoldalú megértésre törekvő autonóm gondolatmenetnek. A költő 1808-ig létrehozott lírai termését és az 1808 utáni időszak néhány elméleti megnyilatkozását vizsgáló tanulmányok összessége ugyan monografikus érvényű koncepciót körvonalaz — hiszen az életmű átfogóbb vagy részlegesebb kérdéseit olyan értelmezési horizonton vizsgálja, mellyel az itt nem tárgyalt életmű-részek és -problematikák hiátusait gondolatébresztő módon képes áthidalni. De a pályakövető monográfiának — s vele a zártság és véglegesség illúziójának — még ígéretét sem rejti, s nem extenzíve hézagos volta, hanem előfeltevése és megközelítésmódja miatt.

A Berzsenyi-kutatás kezdettől a körülménnyel kénytelen szembenézni, hogy a lírikus műveinek nagyobb részét adó 1808 előtti időszak emberi és alkotói tényeiről, a versek kronológiájáról a legáldozatosabb búvárlások ellenére sem tudni jószerével semmi biztosat, míg az 1808 utáni évek nyilvánosabb tevékenységéről aránylag gazdag, bár óvatosan kezelendő információanyaggal bírunk. Az életmű megközelíthetőségében ilyenformán adott törés pedig eleve problematikussá tesz minden időrendi-fejlődéstörténeti szempontú földolgozást, mely kétirányú torzítás veszélyét rejti. Bizonyíthatatlan élet- s lélekrajzi, filológiai, eszmetörténeti stb. hipotéziseket (s ezekre épülő versértelmezéseket) szülhet a pályarekonstrukció igényével, illetve az eszmélés és alkotásfolyamat anorganikus szemléletét, s a műveket elhanyagolva a költői pálya egyoldalúan külső vezéreltségének eszméjét építheti ki, különösen az 1808 utáni időszak vonatkozásában. Csetri Lajos koncepciójának kiemelkedő érdeme, hogy maradéktalanul tudatosan vet számot ezzel a helyzettel, s alighanem elsőként meri következetesen levonni a konzekvenciáit. Előfeltevése szerint Berzsenyi életművének 1808 előtti tömbjét a kronológiai szempont vezérfonala nélkül kell, s lehet is új, korrekt eredményekre vezető módon tárgyalni. Megközelítésmódját tágabban az a felismerés látszik vezérelni, hogy az egyedül hiteles információ az életmű adott része, melynek immanens vizsgálata ugyan egészében sosem rekonstruálhatja az első pályasza-

kasz *tényeit*, ám feltétele a második pályaszakaszra vonatkozó tényadatok helyes értelmezésének — s alapjában az életmű lehetőség teljes, egységes és tárgyyszerű földolgozásának.

Az elvi lehetőségek belátásából adódó önkorlátozás ugyanakkor a legkevésbé sem kell, hogy a történeti és filológiai szempont lebecsülését jelentse. A művekre alapozott vizsgálat igényét különös mértékben hitelesíti, hogy megvalósítója — többek között a kritikai kiadás lektoraként is — a Berzsenyikutatások adatainak ma legkiválóbb ismerője s ítélője. Nagyvonalúan bizonyítja ezt értelmezéseinek gazdagon dokumentált polémikus pontjain, ahol a filológiai megfontolások minden pozitívista öncélúság híján, megvilágítón épülnek bele a gondolat tágabb egészébe. De nagyobb elvi jelentőséggel és intő módszertani következetességgel teszi ezt az 1808-ig létrejött műveket tárgyaló tanulmányában azzal, hogy elemzését az *összövegek* vizsgálatára, illetve az *összövegek* és az 1810-től kialakult autentikus szövegek összevetésére alapozza. Eddig a monográfiák pályarekonstrukciós törekvései sem éltek ezzel a lehetőséggel; a kéziratok kalandos sorsát ismertetve is lényegében megmaradtak a végső szövegváltozatok tanúságainál; az *összövegek* közreadása és jellemzése pedig nem lépett ki a szűkebb szövegkutatás érdekeltségi köréből. Csetri Lajos eljárása azt igazolja, hogy a művek immanens elemzése többek között épp az *összövegek* autonóm jelentőségét belátva található meg a látszólag földolt pályatörténeti távlatot: a költészet benső alakulásának — ha már tényeiből nem is — dinamizmusaiából, mozgásirányaiából sokat megragadhat. Kimutathatja például alapvető eszmei feszültségek és kettősségek tartós fennállását; az eltérő elveket egyesítő versek részének „szétkronologizálhatatlan” voltát; demonstrálhatja a sarkalló gondolati diszkrpanciák más-más szemléleti-érzületi harmonizálásának módjait s ezek módosulásait a konkrét történelmi és költői helyzet elmozdulásainak függvényében; feltárhatja a Kazinczytól kapott vélemények és javaslatok leereagálásának alapvonásaiból a költő elveinek változóbb, kompromisszumra kész, illetve szilárd, szuverénül megőrzött mozzanatait.

Az elemzés történeti szempontját sokkal tágasabb dimenziókban is érvényesíti a szerző. Az életmű minden tárgyalt problémáját következetesen *eszmetörténeti* és *történeti poétikai* összefüggéseiben vizsgálja. Filozófiai, esztétikai, műnemi, műfaji, retorikai, stilisztikai, verstani horizontja pedig egyszemélyi tárgyhóhoz mérten szokatlanul széles. Nem csupán a kortárs magyar viszonyokat fogja át, s nem is csupán azok közvetlen világirodalmi közegét, hanem e szinkron vonatkozásrendszer évezredes hátterét: azokat az ókorig visszanyomozható fő fejlődési trendeket, szerves hagyományvonulatokat is, melyek a századforduló korszerűnek minősülő európai ideái mélyén is hatnak. Ez a szükségképpen tömörítő optikájú, szűkebb tárgyhóhoz rendezett *eszmetörténeti-poétikatörténeti* kép revelatív: újszerű anélkül, hogy polemizálni kívánna, s meggyőző anélkül, hogy bizonykodna. Nem pusztán a vizsgált életműnek ad olyan, a korábbinál teljesebb hátteret, melyből új mélységei s nagyfokú korszerűsége tűnik elő, hanem ezzel implicit módon át is formálja némiképp elképzeléseinket arról az eszmei-irodalmi kontextusról, melyben ezt az életművet korábban elhelyezni próbáltuk.

Minthogy a szerteágazó elemzés kiindulópontja mindvégig a szuverén írásmű — vers vagy tanulmány —, a kapcsolódóan fölvázolt történeti összefüggésrend mint e mű szerves eszmei-poétikai *értelmezője*, s nem mint az alkotót egyoldalúan igazgató külső hatástényező bontakozik ki. Csetri Lajos nem

pozitívista hatásvizsgálatokkal operál — melyeknek terepe vagy kietlenül szűk, vagy ötletszerűen tág s bizonytalanul elvont lehetne — hanem természetesebb komparatiztikai megközelítéssel. A Berzsenyi által bizonyosan asszimilált klasszikus, illetve rá épülő újkori hagyományok alapvető „mag gondolatai”, közvetítő szemléletformái révén fejt föl a kapcsolatot költői szemléletisége és korának európai eszméi között.

A módszer jogosultságát alátámasztja mindaz, amit elemzéseinek részint a versek, részint a költő vallomásai felől Berzsenyi alkotói természetéről, az *irányított ihletről* mondanak. Nemcsak az eredendő ihletállapotot tiszteletben tartó tudatos mérlegelést jelenti ez az irányítotttság, hanem azt is, hogy „az eredeti ihlet sem valami teljesen autochton, az eddigi világirodalom eredményeitől és a rájuk épülő elméleti reflexióktól teljesen elkülöníthető lelkiállapot” (309.) E preformált ihletben megszűnik a maximális elragadottság és a hideg végig gondolás egyidejű kettőssége; benne a gondolat szemléletté és személyes átéltséggé lesz, s mint ilyen formálja magát tovább új, saját szemléletté és tisztult gondolattá. Ez az ihletett gondolkodásmód (melynek híres, csak jobbára félreértett szimbóluma a Kis János emlékezéseiből ismert „könyvszagató” gesztus) legrelevánsabb — felismerő — mozzanataiban sosem csak befogadó, hanem teremtő is; amit újként, sajátjaként megragad, nem kell hogy szükségképp levezethető legyen kortársi gondolatok szövegéből ahhoz, hogy szellemükkel mégis nyilvánvaló s indokolt konkordanciát mutasson.

Így kaphat Berzsenyi korai költészetének eszmerendszere és immanens poétikája, illetve tanulmányainak gondolatvilága történetileg értelmező és értékelő megvilágítást olyan forrásokból is, melyeknek pontos ismerete nemcsak nála, de esetenként a korabeli magyar irodalmi tudatban sem igazolható. Bejárható viszont azoknak a klasszikus műveltségben gyökerező szemléleti paradigmáknak az eszme- és poétikatörténeti útvonala az európai fejlődésben, melyek a korélmény spontán közösségén túl — vagyis inkább e spontán élményképződést is meghatározó módon — a rokon eszmélkedés törvényszerű, szerves eredőjét képezték. Ebben az összefüggésben pedig új jelentőséget kap az *antik* hagyomány, s újkori továbbépülésének az az ága, mely a felvilágosodás és a klasszika nálunk eddig kisebb figyelemre méltított *angol*, majd erre építő *német* művelődés vonulatát állítja előtérbe, illetve a francia racionalista kritizmus áramával szemben a *rousseau*-i elvek közvetítő szerepét emeli ki.

A kapcsolódások fölfejtése eszmetörténeti vonatkozásban alighanem jótékonyan kitágítja, s differenciáltabbá teszi a felvilágosodás koráról, fázisairól alkotott képünket, s gazdagítja elképzeléseinket Berzsenyinek a felvilágosodás-kori tanok e teljesebb — és ellentmondásosabb — világához való viszonyáról, mely feltétlenül korábbinak s mélyebbnek látszik így, mint tudtuk, egyszersmind persze összetettebb, kiegyelítetlenebb, tájékozódása forrásaiban kevertebb is. Történetfelfogása feszültségeit például a plutarchizmus hagyományának két szálon kibomló továbbfejlődése — a spártai eszmékhez kötődő arisztokratikus erkölcs tan s a nyomában születő modern civilizációkritika egyirányú hanyatlásélméleteinek, illetve a sztoikus ciklikusság Horatiuson át is továbböröklődő s megújuló tanának kettőssége — világítja meg. Hasonlóképp állam- és társadalomeszménye összetettségét, melyben a „nemesi” költő hősi ódáit a spártai katonai demokrácia szelleméhez kapcsolódó horatiusi köztársasági erények, s továbbá a *rousseau*-i társadalmi erkölcs ideáljai értelmezik;

„felvilágosult” ódáinak civilizációs törekvéseit viszont a plutarchoszi hagyomány athéni ága, mely a kalokagathia-tant megújító angol genlemen-eszményből a göttingai neohumanizmus közvetítésével hatott a német klasszika és a korai romantika gondolatvilágára is. Kitűnik így például, hogy milyen benső összefüggések alapozták meg Berzsenyi rendi szemléletből kiemelkedő, klasszikusan tisztult — bár politikailag illuzórikus — államnacionalizmusát, s ennek átcsapását az előbbit sosem érvénytelenítő — nem kevésbé idealisztikus — kulturális nacionalizmus Schillerével rokonítható szellemiségébe. Vagy beláthatjuk, hogy költészetének olyan felvilágosult mozzanatai, mint a kulturális elmaradottság kritikája, nem a racionalizmus északultusában, hanem az egyidejűleg továbbható platonizmus szókratészi északultusában gyökereznek.

A poétikatörténeti háttér elemzése nem kevésbé inspiratív eredményeket hoz. Az irodalomtörténet hagyományosan a klasszicizmus és a romantika váltópontjára helyezi Berzsenyi életművét, s belső vitái lényegében akörül folynak, hogy e két stílusirányzat jegyeihez miként értelmezze hozzá a költői megnyilatkozásokat és a műveket, s ezzel a primátus kérdését milyen irányba döntse el. Csetri Lajos azzal lép ki a kellően nem tisztázott kategóriákkal érvelő polémiából, hogy nemcsak magára a költőre, hanem a kor egész irányzati konstellációjára vonatkozóan érvényesít pontosabb és differenciáltabb megközelítést. Az irányzati kettősség oly sarkítottan s jobbra ötletszerűen abszolutizált jegyeit következetesen a századfordulót körülölelő másfél évtized eszmei irányulásaihoz, mintáihoz mérve mindenoldalú összefüggéseik szerint jellemzi, s ezzel kapcsolódásuknak abból a sajátos, az európai művészeti fejlődésben időlegesen kulcsszerepet játszó konkrét közegéből — a német klasszicizmusból — értelmezi s telíti irodalomtörténeti érvényességgel, melyben Berzsenyi lírájának is legszűkebb kortársi kontextusára ismerhetni. Ennek a közegeknek az eszmei és orientációbeli koherenciája rávilágít számos korábban ellentmondónak vélt irányzati vonás szerves kapcsolatára, vagy feszültségelti, de kézenfekvő együttélésére Berzsenyi életművében, miközben alapos óvatosságra int a globális kategóriák s a deduktív besorolás használhatóságát illetően.

Az elemzés igazolja például, hogy a költő antikizálása alapjában nem deákos, hanem neoklasszicista színezetű, az ókori mintákat modern közvetítéssel asszimilálta; esztétikai elképzelései a home-i, winckelmanni, shilleri gondolatok vonzásában alakultak; költőfelfogása a kettős — statikus és dinamikus teremtéselv szerint fejlődő — vátesz-hagyományt követve a cambridge-i neoplantonizmus és a shaftesburyánus tanok, illetve Kant zsenielmélete felé tájékozódik. Ugyanakkor olyan „idejétmúlt” alaptétele, mint az esztétikum és etikum szférájának elválaszthatatlansága, nem minősíthető egyszerűen visszalépésnek a kanti érdeknélküliség elvéhez képest, hiszen maga a kortársi német esztétika is újraéleszti ellenhatásképpen ezt a görög fronézis-eszményből kinőtt, klasszikus retorikák embereszményében közvetített, s az angol életfilozófia cammon sense fogalmában polgárosuló hagyományt: Schiller esztétikai idealizmusa, az állampolgári erényekről vallott nézetei, Herder Kanttal polemizáló tanai emelik ismét korszerűvé. Berzsenyi poétikai gyakorlatának némely „romantikus” vonásáról is bebizonyosodik, hogy a pindaroszi hagyományból következnek, melyet paradox módon a horatiusi monodikus formákat megújító német klasszika csapongóbb mintája közvetített hozzá; másfelől Herder és Hölderlin tónuselméletével, Schillernek az érzésmódok keveredését taglaló nézeteivel hozhatók kapcsolatba. Verskomponálása ugyan alap-

jában lép túl a racionális klasszicizmus additív szerkesztésmódján, organikus-sága mégsem a romantika, hanem a modern német klasszika gyakorlatával rokon (amennyiben jellemzője nem az egész maradéktalan uralma a részek fölött, hanem a részeknek az egész alá rendelten is megőrzött relativ önállósága).

Az európai háttér több vonatkozásban átminősíti Berzsenyi pozícióját a magyar irodalmi nézetek rendszerében is. Különösen verstani felfogásának és nyelvszemléletének autonóm jelentősége tűnik elő. Mind a versek, mind az elméleti megnyilatkozások szerint igazolódik ezirányú tudatossága és következetessége, valamint gyakorlati súlya. A zenei elvtől emancipálódó beszédvers megalapozásában tevékenysége nálunk a klopstocki fordulathoz és — legalábbis elvileg — a belső dalformát kiképző goethei dalköltészet Sturm und Drang korszakához mérhető; az időmértékes metrumokban érvényesített új, a nyelv természetéhez adekvát dinamikai gyakorlat — s ezzel az antik formák oly hatásos „honosítása” — éppúgy ezzel a törekvésével függ össze, mint rimes dalainak sokáig oly megoldhatatlan rejtélyt képező — s merész pályarekonstrukciós hipotézisekre is indító — „kezdetlegessége”, zeneietlensége. Kazinczyval folytatott nyílt és látens „grammaticai” hadakozásaiban a bodmeri—klopstocki—wielandi nyelv- és normabővítő neológia egyetlen igazán következetes hazai képviselőjeként száll szembe az ellentmondásosabb kazinczyánus nyelvújítás gottschedi—adelungi vonásaival, egy nyelvjárásra alapozott, nyelvszűkítő és normateremtő fékjeivel. Költői gyakorlata már 1808 előtt is lényegében Kazinczy „fentebb stíl” eszményének egyfajta megvalósítója — a középső stílusszintbe sorolt suavítás megnevesítésével, főlemelésével a zord asperitás mellé, annak lágyítására —, ám mivel neológiája következetességéből adódóan nála ez a provinciális nyelvhasználat fentebb szintre hozását, irodalmiasítását is magában foglalja, gyakorlatilag szembe is kerül Kazinczy nyelvjárásellenes normáival.

Végül, de éppen nem utolsósorban meg kell állapítanunk, hogy Csetri Lajosnak a művek vizsgálatából kifejlődő újszerű Berzsenyi-konceptiója a filológiai következetesség és a történeti megközelítés el nem évülő fontosságán és hatékonyságán túl még valamit igazol. Azt, hogy a diakron szempontrendszer józan és elfogulatlan alkalmazásának, korrekt működtetésének alapfeltétele az irodalmi művek világát konstituáló mozzanatok és összefüggések elvi tisztázottsága, vagyis a magasszintű *irodalomelméleti* iskolázottság. Ezt bizonyítja többek között az eszmetörténeti és a poétikatörténeti vonatkozások elválaszthatatlanságának belátásával, kölcsönhatásaik természetének följejtésével; vagy a szigorú distinkcióval, mellyel az esztétikai szféra immans tartalmait s a prózai munkák, levelek explicit megnyilatkozásait kezeli, mindvégig ellenállva a csábításnak, hogy közvetlen fejlődésrajzi összefüggést teremtsen közöttük, de élve a lehetőséggel, hogy összemérésükből a költő ihletének és gondolkodásmódjának alkati kapcsolatát, némely dinamikai sajátosságát megvilágítsa. S természetesen ezt bizonyítják versanalízisei, melyek a műegész esztétikai autonómiájának messzemenő tiszteletben tartásával jutnak el a korrektt értelmezésig; s néhány esetben a történeti verselemzés legjobb színvonalát jelölik a hazai szakirodalomban.

A mindössze huszonkét évnyi formás kötet tehát bőséges tanulással szolgálhat kutatóknak és az irodalom iránt érdeklődő közönségnek, Berzsenyi illetően és Berzsenyin messze túlmutatva is, de csak ha komolysága és igé-

nyessége társául hajlandó szegődni az olvasó. Mert vitát, továbbgondolást, óhatatlanul inspirál e — szerzőjétől is nyilván folytatandó — munka, ám ehhez illő legelőbb szellemiségéből okulunk. (Szépirodalmi.)

BÉCSY ÁGNES

Kalász Márton: Téli bárány

„Körülnézhetnél kicsit, mi van az innen kitelepített svábokkal, hogyan élnek... amiből jó kis riporttörténetet tartalékolhatnánk. Olyan jóízű honvágy-színeket, fiam, ha azt lehetne.” — Ezzel a megbízással küldte Berlinbe Mess András, a pályakezdő író a főszerkesztője 1957 táján, Kalász Márton regényében, miután már végigkövette a szülőföld, a Duna melléki sváb falu lakóinak életét a harmincas-negyvenes évek fordulójától 1956-ig. Életüket inkább, mint történetüket — a történelemmel szemben az író éppoly tartózkodóan távolságot tart, mint magával az önéletrajzi indíttatású történettel is.

Ábrázolásmódja gyakran emlékképszerű, különösen az első, sok esztenődő történéseit összegző fejezetekben rég ellesett apró mozdulatok, pár szóba tömörített, pillanatra kimerevített rövid mozgások adják ezt a hatást.

Két nézőpont váltogatja egymást fejezetenként: egyes szám harmadik személyű narrációban kapjuk a középparaszti Probst-család, Probst Pauli és Kovács Vroni élettörténetét, illetve egyes szám első személyben, Probsték keresztfia, Mess András szájából a Mess-család krónikáját. Ez azért fontos, mert a harmadik személyű elbeszélés a másik első személyét is módosítja valamelyest, tovább erősíti a fikciót; így nemcsak „több fér” a regénybe, hanem minden szempontból józan, szemérmes distancia válik lehetővé. Az Epilógus feliratú záró fejezetben pedig már Mess András is harmadik személyben ábrázolt szereplő — a középpontba viszont éppen ekkor kerül: az ő rövid, sum mázatos fejlődéstörténete zárja le a regénynek már a 3. fejezetben tisztán föl bukkant alapmotívumát: mik az élet lehetőségei abban a szűkre vont körben melynek ábrázolására a regény szándékkal szorítkozott.

Nemzeti történelmet keresve lapjain a még élő kollektív történelmi képzetkincsből ismerős figurákat és helyzeteket találunk: Volksbund-szervező ügyvédet, nevét visszanevetesítő kiskereskedőt, betűfaló, túlérzékeny fivért, akiből náci lesz, dolgos, bőbeszédű német katonát, akit az öregek mintegy a fiuká fogadnak; hagymalében festett barna inget és bálnész, egykedvű, rezesbandás népgyűlést; hazafias érzelmű plébánost, akinek volksbundisták és újsütetű kommunisták egyaránt beverik az ablakait; sztálinvárosi életképet s Talpra magyart 56-ban az első világháborús emlékműnél. A változásokat egy-egy rádióhír jelzi, vagy hogy a rendőrök helyébe újabbak jöttek, erőszakosabbak, akiknek, úgy látszik, bizonyítaniuk kell.

Történelmi okfejtésre kétszer fordul a szó, mindkétszer Uray plébános figurája ad rá lehetőséget; először a Volksbund korteskedéseivel kapcsolatban: „akik itt mindenfelé mocorognak, egyet tudniuk kéne: ez itten Magyarország”; később a nemzetiségi sorsról általában: „a kapcsolat bármilyen hazához szellemi közvetítőt kíván”. A nemzetiségi értelmiség azonban — papok, ügyvédek, tanítók — igazából nem tartozik sem a magyarokhoz, sem a nemzetiségéhez.